

Jak je to vlastně s tím pokrokem? (historický exkurz)

IVANA HOLZBACHOVÁ

Pojem pokrok je z historického hlediska velmi mladý. Antika jej neznala. První náznak vědomí vzestupu v dějinách zaznamenal Aurelius Augustinus (Sv. Augustin 354-430), když rozvinul (v knize O obci boží) teorii dvou obcí, které proti sobě bojují o duchovní nadvládu. Tento boj, předem rozhodnutý v boží mysli, je vzestupný v tom smyslu, že stále více lidí přechází na „pravou“ víru, která v budoucnosti také zvítězí. Není ovšem věčný, protože na konci dějin čeká boží soud, kterým pozemské dějiny končí. „Pokrok“ – ostatně Augustin neužíval výraz „progressus“, nýbrž „procursus“ – se tak týká pouze náboženské stránky člověka a není spojen se zlepšováním materiálních podmínek jeho života.

Středověké pojetí dějin bylo ovládnuto biblickou zvěstí, kterou doplňovaly ty vědomosti, které se uchovaly z antiky.

Až renesance, která se považovala za novou dobu v protikladu ke středověku, se rozhodla vrátit se ke svému kulturnímu vzoru, k antice. Byl to ovšem návrat velmi podivný, protože se odehrával ve zcela nových podmínkách. Snad proto se v ní objevuje spor „starých“ s „moderními“ o to, zda je možné antickou kulturní úroveň pouze dohonit, nebo ji lze také předejnat. S tímto sporem skoncovali až pozdní osvícenci, zejména Condorcet, který pokrok chápaný jako materiální i morální zároveň, ho pochopil jako nekončící a nezadržitelný proces spojený s celými dějinami člověka. Pokrok podle Condorceta měl skončit až zároveň s existencí člověka na této planetě. V této podobě pak tento pojem ovládl 19. st. a značnou část století dvacátého. Dnes se zdá být unavený, vzbuzuje diskuse a pro některé myslitele se stává málem neslušným slovem. Jistě, můžeme si za to sami, když jsme nedokázali udržet rovnováhu – předvídanou ještě Condorcetem – mezi materiálním a morálním vzestupem.

Tento problém se objevil už před Condorcetem, v době, kdy se pojem „pokrok“ teprve proklubával ke svému modernímu významu. To je doba, která je spojena se jménem jiného, staršího, osvícence – Voltaira (1694-1778). Jako osvícenec Voltaire pracoval s pojmem lidské přirozenosti: Souborem více méně neměnných vlastností, které dal člověku bůh. Kdybychom tyto vlastnosti chtěli stručně shrnout, mohli bychom říci: Člověk je tvor společenský, má rozum, má vášně. To je obecný rámec, ve kterém se ale mohou objevit rozdíly a pohyby. Např. lidé si nejsou rovni. Voltaire neuznával rasovou rovnost a proti euroasijským rasám stavěl rasy americké a především africké, jichž si cenil nejméně. Vedle toho Voltaire uznával zdokonalitelnost člověka v tom rámci, který mu určil bůh – nebo příroda. (Zdokonalitelnost tedy nemusela být nekončící.) V tomto rámci se odehrávají lidské dějiny. Voltaire byl deistou. Věřil

ve stvoření světa, věřil, že bůh dal světu zákony, ale ne už v to, že bůh do dějin bezprostředně zasahuje. To, co se děje v dějinách, je už čistě lidskou záležitostí, stejně tak jako zločiny, které jsme s to spáchat. Ve Voltairově Filozofickém slovníku nalezneme přibližně toto: Vše, co náleží přírodě, je uniformní a neměnné, je božím dílem. Ale to, že jsme vynalezli nůžky nebo to, že se vzájemně masakrujeme ve válkách, neznamená, že člověk byl stvořen bohem, aby byl zabit ve válce.

Ve Voltairově filozofii se tedy objevuje i místo pro pokrok. Abychom k němu mohli přejít, podívejme se napřed na vznik kultivovaného člověka.

Voltaire vyslovuje hypotézu, že původní lidé možná dlouho žili bez řeči a domlouvali se výkřiky a gesty. Avšak velkou společnost nelze vytvořit bez řeči. Tu jsme získali díky daru imitace. První řeč byla jednoslabičná, později se stále více zdokonalovala a až ty nejkultivovanější národy se naučily používat slovesné časy a kondicionál.

Také abstraktní myšlení vznikalo pomalu. Všechna řemesla bezpochyby přešla metafyziku o několik staletí. píše Voltaire. A také metafyzika prodělávala dlouhý vývoj. Podle Voltaira nevíme, zda ještě Řekové Homérovy doby mohli uvažovat o duši jako o čistě nemateriální entitě. Je možné, že tato představa se objevila až u Platóna. Aby mohla vzniknout metafyzika, musela už existovat poněkud uspořádanější společnost, v níž se objevilo malé množství lidí, kteří měli volný čas a mohli ho věnovat uvažování. Zde možná zapůsobila úvaha o snu, v němž někdo viděl svého zemřelého příbuzného. A odtud vyplynula představa duše oddělené od těla.

Znalost boha-tvářce je až výtvořem kultivovaného rozumu. Voltaire přirovnává první lidi k současným domorodcům. Ti nemají představu jediného všudypřítomného boha. Nejsou ovšem ateisty. Nepopírají boha, pouze o něm nevědí.

K uctívání boha (třeba ve zvířecí podobě) dospěli lidé díky strachu z přírody, z její ničivé moci. Ale zpočátku existoval polyteismus: bylo tolik bohů, kolik bylo národů, a některé národy přijaly za své cizí bohy. Teprve později nabyl božov podobu lidí. Velcí lidé byli chápáni jako synové bohů a po dvou nebo třech generacích už byli sami uctíváni jako božov.

Vývoj člověka k civilizovanému stavu byl tedy pozvolný. Patří do něj vznik řeči, a pak na základě společenských změn vznik abstraktního myšlení, ať už se objevilo ve formě metafyziky nebo monoteismu.

Voltairovi komentátoři mají s jeho pojetím pokroku poměrně značné problémy. Ty jsou skutečně dány nejednoznačností Voltairova díla. Někteří z nich tvrdí, že idea pokroku je u Voltaira velmi nejistá, zatímco jiní v něm vidí nadšeného proroka pokroku a předchůdce Condorceta. A Voltaire skutečně k těmto sporům zavedl důvod. Jeho pojetí vývoje lidstva je kolísavé, zejména v mládí naplněné optimismem, později – a zde svou roli sehrálo jak zeměřesení v Lisabonu (1755), tak jeho nedobrovolná emigrace – se do jeho díla dostává skepse a znechucení.

Dejme však konečně slovo Voltairovi. Ten skutečně mluví o zdokonalování lidské společnosti, ale tvrdí, že k tomuto zdokonalování dochází velmi pomalu. Je to mj. dáno tím, že v povaze člověka není přát si to, co nezná. Všude bylo zapotřebí nejenom obrovského časového prostoru, ale i šťastných okolností, aby se člověk pozvedl nad zvířecí život. Kromě toho ve všech zemích naráží lidský duch při svém postupu [progrès] na překážky. Nicméně lidský duch je tyto překážky schopen alespoň dočasně překonávat. A tak se dostáváme ke čtyřem epochám, které Voltaire považuje za ty, které se v dosavadním vývoji vyznačují především vybraným vkusem: Je to doba antického Řecka, zejména Alexandra Velikého, římská antika za Caesara a Augusta, italská renesance spojená s rodem Medicejských a konečně století Ludvíka XIV., v němž se lidský um zdokonalil všeobecně: v umění, myšlení, mravech i ve vládě došlo ke skutečné revoluci a ta se rozšířila i za hranice Francie.

K tomu, aby se rozšířilo poznání, je potřeba písmo, abeceda. Řekové ji převzali od Feničanů.

Po pádu Římské říše došlo v Evropě obrovskému úpadku, který trval až do 16. stol., kdy se z něj Evropa za obrovských ořesů dostává. Evropa 10. a 11. stol. byla ve stavu hlubokého úpadku – zdvočení – a tento stav trval tak dlouho, dokud ho nezměnilo umění. Voltaire tedy, jak vidíme, podřazuje myšlenku temného středověku. Pojem „umění“ je u něj nejednoznačný, vedle významu estetického může mít i širší význam jako „znalost“ nebo „schopnost“ (třeba i něco vyrobit).

Voltaire se zapojuje do sporu starých s moderními. I když můžeme říci, že v jeho díle je patrné jisté kolísání, které se zejména v posledních kapitolách Eseje o mravech projevuje místy značným pesimismem týkajícím se lidských dějin, přesto stojí na straně moderních. To se projevuje nejintenzivněji ve Století Ludvíka XIV., které bylo oslavou tohoto panovníka. Tam píše: „Spor o přednostech starého a nového věku je nakonec rozhodnut alespoň ve filozofii. Neexistuje starý filozof, který by dnes sloužil pro poučení mládeže osvícených národů.“ Dokonce i francouzský způsob psaní je nový ve srovnání s antickým. Později však Voltaire váhá. V úvaze Starověk a novověk z r. 1765 se sice konečkonců přiklání k převaze novověku, i když ji zdůvodňuje především používáním nových znalostí a lepšího materiálního vybavení (moderní doba nemá lepší generály, než měla antika, ale má lepší zbraně). Nicméně, některé věci zůstávají: „Jestliže máme jiné zákony fyziky, než byly ve vaší době, nemáme vůbec žádné jiné pravidlo pro výmluvnost; a tím by se možná mohl skončit spor mezi starými a moderními.“ Tady tedy už dochází k jistému posunu.

V Eseji o mravech se se srovnáním starých a nových dob setkáváme na mnoha místech. Obecně se dá říci, že zatímco směrem k začátku díla se Voltaire projevuje jako člověk, který má smysl pro pokrok, k jeho konci se stále více dostává do popředí pesimismus. Na začátku kritizuje „nás skoro nepřekonatelný sklon chválit minulost na úkor přítomnosti“, když srovnává společnost 13. a 14. stol. se společností současnou, která je pryč – přes všechno špatné –

šťastná. Stav Francie v 10. – 11. stol. pak považuje za dětství lidského rodu ve všem, co se týká vlády, náboženství, obchodu, umění a práv občanů. To jsou ovšem staletí, kdy se evropská společnost teprve začala obtížně dostávat z dramatického dřívějšího období. Jak ale chápat vztah tohoto období k antickému Řecku a Římu? Zde opravdu můžeme vyjít z teorie „vlnovitého“ vývoje Evropy. Doba středověku je dobou úpadku. Otázku po vztahu antiky a pozdějších dob si můžeme legitimněji položit až ve vztahu k renesanci. A tady se např. od Voltaira dovídáme, že učenci, které Lorenzo Medici shromáždil na svém dvoře, byli větší než ti, jimiž se vychlouvalo Řecko. Zde se zdá být problém sporu starých s moderními vyřešen. A ještě výrazněji je to vidět ve Století Ludvíka XIV.: „Jestliže se dnes ve světě nic nemůže měřit se starým Římem a Augustem, Evropa jako celek velmi přesahuje Římskou říši. Za Augusta to byl jediný národ, ale dnes máme několik kultur vyspělých, bojovných a vzdělaných; mají umění, jaké Řekové a Římané neznali, a mezi nimi ani jeden už přibližně jedno století tak všemožně neoslňoval jako národ vytvořený jistým způsobem Ludvíkem XIV.“ Voltaire chválí poměrný klid v zemi. Nepokoje nepůsobí ani lid, ani šlechta, která se shromáždila na panovníkově dvoře, a do odvolání Nantského ediktu byli spokojeni i hugenoti. Zdvořilost a stejné způsoby oblékání se prý rozšířily do všech vrstev – Voltaire zde má na mysli zřejmě zámožné vrstvy. Těm byly alespoň částečně otevřeny salony, které byly podle Voltaira důležité pro vzdělávání ducha. A jedna poznámka, která se možná týká Rousseaua: „Mravy se zjemnily, a odvaze to neuškodilo.“

Voltaire hledá nositele tohoto vzestupu a nachází je v několika vzdělancích, v několika geniálních lidech roztroušených skromně v některých částech Evropy. Skoro všichni byli dlouho neznámí a často pronásledovaní. Oni poučovali a utěšovali lidstvo, zatímco války ho pustošily. V 17. stol. lidé získali víc vědomostí než ve všech předchozích dobách. Ale tento pokrok se nešířil bez překážek, a to i v samotné Francii. „Koncem století jen Francie zažila velké církevní hádky, a to navzdory pokrokům rozumu. Tak se pomalu tento pokrok rozumu dostával k učencům, ale ještě málo do širokých kruhů občanů. Nejprve se musí zavést v nejpřednějších hlavách, krok za krokem sestupuje k ostatním až nakonec ovládne i lid, i když ten ho ani nezná, ale když vidí, že jeho představení jsou umírnění, on sám se také učí být umírněným. Je to jedno z velkých děl času, a ten čas ještě nepřišel.“

Ale přes tyto dočasné potíže a na druhé straně přes to, že století Ludvíka XIV. zůstane dlouho obtížně překonatelným vzorem, bude vzorem „ještě šťastnějším věkům, které se z něho zrodí“.

Zdá se, že tímto nadšeným proroctvím bychom mohli úsek věnovaný pojetí pokroku u Voltaira uzavřít. Ačkoli se dějiny nevyvíjejí rovnoměrně, ačkoli v nich můžeme najít období úpadku, někdy hlubokého, přesto se vyvíjejí kupředu a dá se počítat s ještě vzdělanější a šťastnější budoucností. Ale není tomu tak. Upozorňovala jsem na to, že nejvýraznější je pojetí pokroku právě v díle o Ludvíku XIV., které bylo napsáno k oslavě tohoto panovníka. Podíváme-li se na Esej o mravech, kterou začal Voltaire psát skoro souběžně se Sto-

letím Ludvíka XIV., ale dokončoval ji značně později, vidíme určitý vývoj. Ačkoli jsem v předchozích odstavcích mohla použít i citace z tohoto díla, abych podpořila obraz pokroku u Voltaira, byly to většinou citace z prvního dílu. Jak se v četbě dostáváme ke konci dílu druhého, situace se mění a setkáváme se se zklamáním Voltairem – pesimistou.

Pesimistické výroky nacházíme už v prvním díle Eseje o mravech, tam však jsou ještě ojedinělé, nicméně ani tam Voltaire nešetří silnými výrazy: „Dějiny velkých událostí tohoto světa nejsou nic jiného než historie zločinů. Neexistuje století, které by ambice duchovních i světských osob nenaplnňovaly hrůzami.“ Vedle vyslovených zločinů jsou dějiny Evropy naplněny marnivostí lidí, zejména vládců a církevních autorit. To je dáno povahou člověka. Příroda do ní vložila pýchu, zájem a všechny vášně. Proto bylo posledních deset století v Evropě sledem zločinů a katastrof. A ani v předchozích dobách to nebylo jiné. „Zvyk vedl k tomu, že zlo se všude páchalo různými způsoby.“ A na závěr dva citáty pocházející stejně jako ten předchozí ze závěru knihy: „Procházíme-li dějiny lidstva, vidíme, jak se trestá slabost a velcí zločinci jsou šťastní a svět je velká scéna loupeží přenechaných fortun.“ „Obecně jsou celé tyto dějiny hromadou zločinů, šílenství a neštěstí, mezi nimiž jsme viděli několik ctností, stejně jako objevujeme tu a tam obydlí rozptýlená v divokých pustinách.“

Je tohle nadšený hlasatel pokroku? A přesto: s ohledem na celkové vyznění Voltairova díla ho za otce – nebo děda? – myšlenky pokroku můžeme prohlásit. Voltaire vychází z myšlenky lidské přirozenosti, která je v podstatě dobrá, i když určuje meze zdokonalitelnosti lidí. Uznává vývoj lidí, vývoj jejich znalostí, technik, ale částečně i morálky. Jestliže přirozeným stavem lidstva bylo na počátku barbarství, pak člověk na základě svého vývoje – komplikovaného a plného zvrátů – dospívá nakonec alespoň v některých částech světa k civilizaci a tato civilizace se dále rozšiřuje. Je pravda, že se to týká do značné míry především lidských znalostí a dovedností, horší je to s lidskou morálkou, která je někdy skutečně přemožena vášněmi. To je především příklad politických dějin, a to jsou ty, na něž Voltaire myslí ke konci své Eseje o mravech. Nelze tedy jednoznačně mluvit o barbarskosti člověka po celou dobu trvání jeho existence. To by ostatně odporovalo i Voltairově, byť umírněné, víře v pokrok lidstva. Je sice fakt, že v posledních letech jeho života, a to i pod vlivem jeho osobních osudů, tato víra ustupuje do pozadí, ale to neznamená, že bychom ji měli vymazat z celkového vyznění jeho díla. Voltaire navíc nemůže z lidské povahy vyjmout instinkty a vášně, které přinášejí zlo. Jsou to totiž právě ty složky, od nichž pocházejí nejsilnější podněty pro naše konání, a tedy také pro historický vývoj. A ten je, jak vyplývá z Voltairova pojetí přirozenosti, zdokonalitelný, byť příroda také stanovila meze této zdokonalitelnosti. Zdá se tedy, že u Voltaira už nacházíme jakousi dialektiku dobra a zla, která se v osvícenství objeví v ještě větší míře u P. Holbacha a kterou potom do sofistikované podoby dovede Hegel.

Kdyby tento článek měl být skutečně historickým exkurzem, musela bych pokračovat přes Condorcetovo nadšení z pokroku, přes hegelianismus, marxismus, ale i pozitivismus 19. století i část století dvacátého. Pak bych se musela zastavit u druhé poloviny minulého století a začít líčit pochybnosti o pokroku spojené zejména s postmodernismem, poukázat na to, že zejména přírodovědci – z pochopitelných důvodů – myšlenku pokroku (vědy) často podporují dál. Ale snad to ani není potřeba. Pohled na Voltairovu filozofii dějin nám ukázal, že tytéž pochybnosti o pokroku, s nimiž se setkáváme nyní, se objevovaly ve století, které vlastně pokrok „objevilo“ a prosadilo. Že by tedy opravdu nebylo nic nového pod sluncem? Tak jak to s tím pokrokem vlastně je?

Magdalena Jetelová, **Lehkost a tíha, šikmý stůl**
(instalace ve sloupovém foyer Kunsthalle v Hamburku), 1988